

prof. dr hab. Roman Pelczar

Katolicki Uniwersytet Lubelski

**SIEĆ SZKÓŁ NIEMIECKO-ŻYDOWSKICH W GALICJI
W LATACH 1774–1873.
UWARUNKOWANIA I DYNAMIKA ROZWOJU
GERMAN-JEWISH SCHOOLS IN GALICIA IN 1774–1873.
CONDITIONS AND DEVELOPMENT DYNAMICS**

Streszczenie

Przedmiotem analiz zawartych w artykule jest kształtowanie się sieci państwowych (ludowych) szkół dla ludności żydowskiej mieszkającej w Galicji w latach 1774–1873. Badany przedział czasowy zamyka cały okres ich istnienia. W artykule scharakteryzowano austriacką politykę oświatową oraz żydowskie szkolnictwo wyznaniowe w początkach czasów galicyjskich. Przedstawiono też uwarunkowania funkcjonowania żydowskiego szkolnictwa ludowego na przełomie XVIII/XIX w. i sieć żydowskich szkół ludowych. Ukazano także działania na rzecz odbudowy szkolnictwa żydowskiego w XIX w.

Słowa kluczowe: szkolnictwo w Polsce, szkolnictwo w Galicji, Żydzi w Galicji, szkolnictwo żydowskie w Polsce, szkolnictwo żydowskie w Galicji, edukacja Żydów w Galicji, szkolnictwo we Lwowie.

Abstract

This article analyses creating the chain of national schools for Jewish people living in Galicia in 1774–1873. Described years enclose time of its existence. In this article, the author characterized Austrian educational politics and Jewish education at the beginning of Galicia existence. Conditions of functioning Jewish education in XVII/XIX century and Jewish folk schools in this time was also presented in this text. The author showed also ways of reconstruction of Jewish education in XIX century.

Key words: education in Poland, education in Galicia, Jews in Galicia, Jewish education in Poland, Jewish education in Galicia, education in Lviv.

Austriacka polityka oświatowa

W rezultacie I rozbioru część terenów Rzeczypospolitej znalazła się w granicach monarchii austriackiej. Potocznie obszar ten nazywano Galicją. Warunki, w jakich przyszło funkcjonować społeczeństwu galicyjskiemu, były diametralnie różne od dotychczasowych. Austria znajdowała się wówczas w fazie budowy absolutyzmu oświeconego. Do zasadniczych zamierzeń nowych władz należało

dążenie do zgermanizowania ludności Galicji i uczynienia z niej lojalnych poddanych cesarza. Konsekwencją tego kierunku politycznego było przejęcie przez scentralizowane rządy państwowe wszystkich funkcji społecznych, w tym edukacyjnych. Dotychczas zasadniczo były one wypełniane przez instytucje wyznaniowe. To oznaczało dążenie do likwidacji dotychczasowego szkolnictwa prowadzonego przez poszczególne grupy religijne zamieszkujące Galicję. Akcję usuwania wpływów instytucji wyznaniowych na tę sferę życia społecznego zapoczątkowała cesarzowa Maria Teresa (1745–1780). 6 XII 1774 r. wydała ona ustawę szkolną: *Powszechny regulamin szkolny dla niemieckich szkół normalnych, głównych i trywialnych*, która miała objąć całą monarchię, w tym Galicję. Dokument zawierał przepisy odnoszące się do struktury organizacyjnej szkolnictwa elementarnego (nazwanego ludowym) dla ludności plebejskiej, programów nauczania (dostosowanych do potrzeb stanowych poszczególnych grup społecznych), kwalifikacji nauczycieli, ustroju władz nadzorczych oraz funduszków szkolnych. Ustawa przewidywała istnienie trzech typów szkół ludowych: trywialnych, głównych i normalnych. Spośród nich najniżej zorganizowanymi były szkoły trywialne, które miały powstawać w każdej miejscowości (szczególnie w siedzibach parafii lub ich filii) w celu realizacji edukacji elementarnej dzieci mieszczańskich i chłopskich. W ośrodkach miejskich w tych szkołach przewidywano zatrudniać 1–2 nauczycieli (w zależności od liczby uczącej się młodzieży), a w szkołach wiejskich jednego. Szkoły główne (elementarne wyższego stopnia) z 3–4 nauczycielami miano powoływać w miastach cyrkularnych (obwodowych) oraz innych większych miastach w celu kształcenia urzędników niższych szczebli. Te szkoły główne, które posiadały bardziej profesjonalnych nauczycieli i lepsze wyposażenie, mogły uzyskać status wzorowych, co dawało im prawo uruchomienia preparandy, czyli kursu przygotowującego przyszłych nauczycieli szkół trywialnych¹. Trzeci typ stanowić miały szkoły normalne – wzorowe (jedna w każdej prowincji)². W przypadku Galicji instytucja taka miała powstać we Lwowie. Szkoła normalna stanowiła najwyższy stopień organizacyjny szkolnictwa ludowego. Jej program obejmował rozszerzony kurs przedmiotów realizowanych w szkołach głównych. W myśl ustawy w szkole tej przygotowywano kadre nauczycielską dla szkół głównych³. Ustawa uwzględniała także

¹ C. Majorek, *Początki austriackiego systemu szkolnictwa ludowego w Galicji w latach 1772–1780*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1976, t. 19, s. 84; M. Krupa, *Szkoła ludowa w Galicji w latach 1772–1790*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1981, t. 24, s. 6; R. Pelczar, *Szkolnictwo elementarne [w:] Szkolnictwo i oświata w Galicji 1772–1918*, red. A. Meissner, K. Szmyd, J. Dybiec, J. Krawczyk, Wydawnictwo UR, Rzeszów 2015, s. 21–22.

² M. Baranowski, *Pogląd na rozwój szkolnictwa ludowego w Galicji od 1772 do 1895 roku*, Kraków 1897, s. 3; S. Jantzen, *Polityka szkolna terezyańsko-józefińska w Galicji*, „Biblioteka Warszawska” 1905, t. 1, s. 503–504.

³ F. Majchrowicz, *Szkolnictwo polskie pod zaborem austriackim w czasie Komisji Edukacji Narodowej [w:] Epoka wielkiej reformy*, red. S. Lempicki, Lwów–Warszawa 1923, s. 124–125; J. Dobrzański, *Wychowanie i szkolnictwo w zaborze austriackim na przełomie XVIII i XIX w. [w:]*

tworzenie szkół trywialnych wyłącznie dla dziewcząt. Program nauczania w nich realizowany miał być uzupełniony zajęciami praktycznymi dla kobiet⁴.

W myśl ustawy kontrolę nad całym istniejącym i tworzonym szkolnictwem ludowym przejęło państwo. W tym celu w każdej prowincji monarchii utworzono Krajowe Komisje Szkolne. W Galicji instytucję tę powołano w 1776 r.⁵ Główny zarząd nad szkołami elementarnymi w tej prowincji do 1815 r. pełniło lwowskie Gubernium (Namiestnictwo), niższy zaś – urzędy cyrkularne (obwodowe). Szkoły główne finansowało państwo, natomiast utrzymanie szkół trywialnych miały zapewnić samorządy wiejskie lub miejskie bądź dominia (wiejskie majątki ziemskie). Do obowiązku patrona szkoły dodatkowo należało pozyskanie odpowiednio przygotowanego nauczyciela posiadającego stosowne umiejętności dydaktyczne⁶.

Z powodu wielonarodowościowego charakteru monarchii austriackiej władze w Wiedniu postanowiły dostosować ustawę z 1774 r. do warunków poszczególnych prowincji. W rezultacie w Galicji faktycznie została ona wprowadzona dopiero patentem z 22 III 1777 r., a obowiązywała zasadniczo aż do 1873 r. (z niewielkimi zmianami wprowadzonymi w 1805 r. w ramach tzw. politycznej ustawy szkolnej)⁷. W czasach józefińskich obudowano ją szeregiem szczegółowych przepisów regulujących różne aspekty działalności szkół ludowych. Jednak szybko okazało się, że ustawa miała wiele mankamentów natury organizacyjnej. Co prawda, wprowadzała przymus szkolny dla dzieci w wieku od 6 do 12 lat, a rodzice niepodporządkowujący się temu nakazowi mieli być karani grzywną. Niestety w Galicji zapis ten w dużej mierze pozostawał na papierze. Przyczyniła się do tego m.in. obojętna postawa lokalnych władz administracyjnych, które go nie egzekwowały⁸. Poza tym państwo nie posiadało dostatecznych środków finansowych zabezpieczających funkcjonowanie nowego systemu oświatowego. W rezultacie aż do końca rządów cesarskiej, czyli do 1780 r.,

Historia wychowania, t. 2, red. Ł. Kurdybacha, PWN, Warszawa 1967, s. 116; B. Kumor, *Szkolnictwo ludowe w Diecezji Tarnowskiej 1786–1850* [w:] *Z dziejów oświaty w Galicji*, red. A. Meissner, Wydawnictwo WSP, Rzeszów 1989, s. 109–110; M. Adamczyk, *Szkolnictwo ludowe w obwodzie sądeckim w latach 1772–1848*, „Rocznik Sądecki” 1987, t. 18, s. 40.

⁴ M. Baranowski, *Historia szkół ludowych król. stol. miasta Lwowa*, Lwów 1895, s. 30.

⁵ F. Majchrowicz, *Szkolnictwo polskie pod zaborem austriackim...*, s. 124–125; J. Dobrzański, *Wychowanie i szkolnictwo w zaborze austriackim...*, s. 116; B. Kumor, *Szkolnictwo ludowe...*, s. 109–110; M. Adamczyk, *Szkolnictwo ludowe w obwodzie...*, s. 40.

⁶ C. Majorek, *Początki austriackiego systemu szkolnictwa...*, s. 84; M. Krupa, *Szkoła ludowa w Galicji...*, s. 62.

⁷ M. Cieśla, *Reforma szkolnictwa ludowego na ziemiach niemieckich i austriackich* [w:] *Historia wychowania*, red. Ł. Kurdybacha, t. 1, PWN, Warszawa 1965, s. 643; W. Gaj-Piotrowski, *Stan szkolnictwa i oświaty w rejonie Rozwadowa w latach 1772–1874*, „Rocznik Województwa Rzeszowskiego” 1975, R. 8, s. 26; M. Krupa, *Szkoła ludowa w Galicji...*, s. 62–63.

⁸ M. Krupa, *Szkolnictwo ludowe w obwodzie przemyskim w końcu XVIII wieku* [w:] *Z dziejów oświaty w Galicji*, red. A. Meissner, Wydawnictwo WSP, Rzeszów 1989, s. 98–99.

w Galicji zarządzenia oświatowe weszły w życie jedynie w minimalnym stopniu⁹. Również późniejsze józefińskie rozwiązania szkolne miały wiele błędnych założeń organizacyjnych, m.in. niszczyły stare, wieloletnie i zakorzenione w społeczeństwie struktury szkolne. Ponadto nie uwzględniały tradycji oświatowych poszczególnych prowincji państwa (w tym Galicji) oraz mentalności ich mieszkańców. Odgórne forsowanie szkoły niemieckiej, państwowej, z jej rygorami i obcymi wzorami oświatowymi, było przez mieszkańców tej prowincji źle odbierane i traktowane jako przymus zaborcy¹⁰.

Dla dziejów szkolnictwa ludowego w Galicji przełomową rolę odegrały kolejne ustawy oświatowe: z 1869 i 1873 r. 14 V 1869 r. została zatwierdzona ogólnopaństwowa ustawa reorganizująca dotychczasowy system szkolnictwa ludowego. W miejsce szkół trywialnych i głównych wprowadzono podział na szkoły pospolite oraz wydziałowe. W celu dostosowania tej ustawy do realiów Galicji jej Sejm Krajowy 2 V 1873 r. uchwalił *Ustawę o zakładaniu i utrzymaniu publicznych szkół ludowych i posyłaniu do nich dzieci*¹¹.

Żydowskie szkolnictwo wyznaniowe w początkach czasów galicyjskich

W chwili I rozbioru na ziemiach włączonych do Austrii (Galicji) żyło ok. 150–200 tys. Żydów, co stanowiło prawie 10% ogółu ludności tego obszaru. Zaznaczała się jednak istotna dysproporcja między Galicją Wschodnią (13,7%) a Galicją Zachodnią (3,7%). W 1777 r. głównymi ośrodkami miejskimi z ludnością izraelską były: Lwów, Przemyśl, Drohobycz, Jarosław, Lesko, Tarnogród, Tarnów, Dynów, Rzeszów, Dobromil, Sieniawa, Dąbrowa Tarnowska, Strzyżów, Przeworsk, Mielec, Mościska i Leżajsk. Zdecydowana zaś przewaga Żydów nad nacjami chrześcijańskimi występowała w takich miastach, jak: Brody, Drohobycz, Stryj, Skole, Turka, Stara Sól, Stary Sambor (Galicja Wschodnia) oraz Wiśnicz (Galicja Zachodnia)¹².

Początkowo władze austriackie nie miały wypracowanego stanowiska w stosunku do ludności izraelskiej zamieszkującej Galicję. W czasach Marii Teresy i dużej części rządów Józefa II Austriacy utrzymywali dotychczasowy stan jej izolowania od reszty społeczeństwa (chrześcijańskiego). Dowodzi tego fakt, iż

⁹ W. Gaj-Piotrowski, *Stan szkolnictwa i oświaty...*, s. 26.

¹⁰ M. Adamczyk, *Szkolnictwo ludowe w obwodzie...*, s. 44.

¹¹ T. Fiutowski, *Szkolnictwo ludowe w Galicji w dobie porozbiorowej*, Lwów 1913, s. 49–50, 59–62.

¹² M. Bałaban, *Dzieje Żydów w Galicji i w Rzeczypospolitej Krakowskiej 1772–1868*, Kraków b.r., s. 7–9; J. Półtawartek, *Skupiska żydowskie w Galicji u schyłku XVIII wieku [w:] Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, Przemyśl 1991, s. 150–152.

patent tolerancyjny Józefa II z 1781 r. nie objął Żydów¹³. Z założeń polityki państwowej wobec Izraelitów wynikało także dążenie do koncentrowania ich w miastach w celu poddania skuteczniejszemu nadzorowi policyjnemu¹⁴. Później (ze względów etnicznych i religijnych) Austriacy stopniowo dążyli do likwidacji odrębności tej nacji. Zgodnie więc z duchem absolutyzmu oświeconego kolejne akty prawne rządu zmierzały do zmniejszenia izolacji Żydów od reszty społeczeństwa chrześcijańskiego monarchii. Ponadto chciano ułatwić im dostęp do wykształcenia świeckiego, a przez to uczynić bardziej użytecznymi dla państwa. Pomimo takich gestów politycznych Józef II okazywał niechętny stosunek względem Izraelitów. Jego reformy zmierzały do ich asymilacji, a w konsekwencji do germanizacji. Dopiero pod koniec panowania cesarza zaniechano polityki represyjnej. Przejawem tego był patent tolerancyjny z 7 V 1789 r., który usunął dotkliwsze przejawy dyskryminacji Żydów¹⁵. Okazało się jednak, że reformy józefińskie nie cieszyły się zrozumieniem warstw rządzących w monarchii habsburskiej, toteż po śmierci Józefa II znaczna ich część uległa likwidacji.

Żydzi mieszkający w Galicji tworzyli ośrodki i środowiska zachowujące odrębne od chrześcijan prawa, zwyczaje i tradycje. Jednym z przejawów tego było wysyłanie swych synów do własnych szkół wyznaniowych o charakterze elementarnym. Szkoły izraelskie w początkach czasów galicyjskich nadal funkcjonowały według dotychczasowych wzorów organizacyjnych. Wpływ na to miał tradycyjnie niechętny stosunek Żydów do publicznych szkół chrześcijańskich¹⁶. Zasadniczy trzon izraelskich szkół elementarnych tworzyły prywatne chedery. Organizowano je w każdym kahal, nieraz w większej liczbie. Skromna wiedza, którą chłopcy w nich zdobywali, w powszechnym mniemaniu Żydów uznawana była jednak za wystarczającą. Do szkół tego typu chodziło dużo dzieci, dlatego często były one przepełnione oraz panował w nich zaduch i brud. Niejednokrotnie chedery nie miały własnego budynku, a nauka odbywała się w mieszkaniu nauczyciela¹⁷. Najubożsi chłopcy żydowscy uczęszczali do szkół Talmud-Tory utrzymywanych przez kahały, natomiast znacznie rzadsze były jesziby stanowiące swoiste uniwersytety religijne¹⁸. Jak zauważał M. Bałaban: „Dzięki temu Ży-

¹³ T. Opas, *Z badań nad mniejszościami narodowymi w miastach Galicji w latach 1772–1848*, „Prace Historyczno-Archiwalne” 1994, t. 2, s. 74.

¹⁴ J. Półwiartek, *Skupiska żydowskie w Galicji...*, s. 153, 156.

¹⁵ Tamże, s. 151; T. Opas, *Z badań nad mniejszościami narodowymi...*, s. 74; D. Sadowski, *Haskala und Lebenswelt. Herz Homberg und die jüdischen deutschen Schulen in Galizien 1782–1806*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2010, s. 13.

¹⁶ R. Pelczar, *Szkolnictwo w miastach zachodnich ziem województwa ruskiego (XVI–XVIII w.)*, Wydawnictwo WSP, Rzeszów 1998, s. 247–248.

¹⁷ J. Świeboda, *Edukacja Żydów w Galicji 1772–1918*, „Prace Historyczno-Archiwalne” 1994, t. 2, s. 87.

¹⁸ R. Pelczar, *Szkolnictwo w miastach...*, s. 248; M. Bałaban, *Herz Homberg i szkoły józefińskie w Galicji (1787–1806). Studium historyczne* [w:] M. Bałaban, *Z historii Żydów w Polsce: szkice i studja*, Warszawa 1920, s. 191.

dzi polscy znali Talmud wspianiale, wiecznie nad nim ślęczeli i w nim widzieli jedyną wiedzę godną nauki. Kto nie znał Talmudu, był nieukiem, chłopem, temu żaden szanujący się ojciec nie oddałby córki, a w gminie był przedmiotem wyszydzań i drwin”. Równocześnie jednak historyk krytycznie oceniał znaczenie takiego nauczania: „Oprócz nauk teologicznych, potrzebnych wówczas i sędziemu żydowskiemu, i każdemu innemu Żydowi, niewiele wynosił uczeń z tych szkół: trochę rachunków, pisanie listów żydowskich i nic więcej”¹⁹. Dość podobnie XIX-wieczne żydowskie szkolnictwo wyznaniowe charakteryzował w swych wspomnieniach J. Słomka z Dzikowa koło Tarnobrzega: „Oświata u Żydów była początkowo bardzo niska, byli na ogół głupszy od katolików. Dzieci uczyły się tylko na Talmudzie, a nauka odbywała się po domach grupami i była prowadzona przez Żydów, którzy posiadali już pewną wiedzę. Starali się, aby każde dziecko znało przynajmniej Dekalog”²⁰.

Powyższe opinie dowodzą, że pomimo akcji zachęcania Żydów, aby wysyłali swe dzieci do państwowych szkół ludowych, nadal działały bardzo liczne chedery. W Galicji w początkowym okresie zaborów były ich setki. W samym Lwowie w 1782 r. funkcjonowały 52 chedery, natomiast w 1795 r. – 83 (z 1574 uczniami)²¹.

Uwarunkowania funkcjonowania żydowskiego szkolnictwa ludowego na przełomie XVIII i XIX w.

Maria Teresa i Józef II zajęli się nie tylko edukacją ludności chrześcijańskiej, ale starali się także uporządkować kwestię oświaty żydowskiej. W myśl ich zamierzeń izraelskie niemieckojęzyczne szkoły ludowe miały stać się częścią większego krajowego programu organizowania edukacji ludu. W ten sposób planowano zwiększyć produktywizację szerokich grup ludności, w tym przypadku Żydów²². Dlatego 16 VII 1776 r. władze państwowe wydały stosowną ustawę zatytułowaną *Judenordnung*. Poprzez ten akt prawny Austriacy dążyli do ujęcia dotychczasowego żydowskiego szkolnictwa elementarnego w określony system organizacyjny. Zasadniczo dokument ten dotyczył tylko szkół najniżej zorganizowanych, czyli chederów i szkół Talmud-Tory. Państwo chciało wprowadzić do nich czytanie i pisanie po niemiecku, co miało doprowadzić do zniemczenia ludności izraelskiej, a następnie do pozyskania jej do procesu germanizacji zajętych ziem. Każdy kahał został zobowiązany do utworzenia u siebie chederów. Ich nauczyciele musieli organizować tygodniowe, a rabini doroczne egzaminy z młodzieżą, i to w obecności rodziców. Dokument ten nie odnosił się do jeszib. Nadal pozostał w nich Talmud (który Żydzi musieli znać, gdyż Maria Teresa

¹⁹ M. Bałaban, *Herz Homberg...*, s. 192.

²⁰ J. Słomka, *Pamiętniki włościanina*, Kraków [1929], s. 144–145.

²¹ J. Świeboda, *Edukacja Żydów w Galicji...*, s. 87.

²² D. Sadowski, *Haskala und Lebenswelt...*, s. 61.

utrzymała w mocy sądy żydowskie w dotychczasowej swej organizacji, a w nich sądzono według prawa talmudycznego) oraz język hebrajski. Nad całym szkolnictwem miał czuwać rabin krajowy (Oberlandesrabbiner)²³.

Po śmierci cesarzowej głównym orędownikiem tworzenia świeckiego szkolnictwa dla Żydów w Galicji stał się Józef II. Dlatego już w początkach jego rządów władze galicyjskie zobligowane zostały przez Wiedeń do podejmowania bardziej zdecydowanych działań w sferze oświatowej²⁴. Jednak w początkach lat 80. XVIII w. (w przypadku szkół trywialnych wszystkich wyznań) sytuacja przedstawiała się bardzo niezadowolająco. Dowodzi tego wizytacja przeprowadzona w Galicji w 1783 r. przez radcę dworu wiedeńskiego Jana Wacława Margelika. Zauważył on bardzo słaby stan oświaty warstw plebejskich, co według niego stanowiło konsekwencję nieskuteczności działania naczelnych władz państwowych²⁵. Cesarz, aby odciągnąć Żydów od chederów, nakazał więc tworzenie przy kahałach odrębnych żydowskich szkół ludowych. W tym celu Gubernium lwowskie 15 I 1784 r. wystosowało stosowne pismo do urzędów obwodowych z terenu Galicji²⁶. W konsekwencji każdą gminę posiadającą synagogę główną obciążono obowiązkiem założenia i utrzymania takiej instytucji oświatowej. Żydom zezwolono tworzyć (pod nadzorem władz politycznych) szkoły główne – normalne i trywialne. Publiczne izraelskie szkoły ludowe nazwano niemiecko-żydowskimi²⁷. Pozwolenie rządu, które w innych krajach monarchii spowodowało wielki napływ młodzieży żydowskiej do szkół publicznych oraz organizowanie licznych szkół przez kahały, w Galicji nie odniosło spodziewanego skutku, a wręcz wywołało opór i nieufność. Żydzi bowiem mieli swoje szkoły, które im zupełnie wystarczały, natomiast wszystkie inne placówki edukacyjne uważali za zbyteczne, a nawet za szkodliwe, bo odwodzące dziecko od „żydostwa”, a wiodące „do chrztu”. W konsekwencji żadna gmina izraelska nie chciała założyć szkoły, a do szkół chrześcijańskich uczęszczało bardzo mało dzieci wyznania mojżeszowego. Dlatego rząd wydawał coraz ostrzejsze polecenia, czyniąc kahały odpowiedzialnymi za uczęszczanie młodzieży żydowskiej w wieku poniżej 13 lat do szkół publicznych, lecz i to nie na wiele się zdało. Brało się to również stąd, iż w szkołach publicznych nie uczono religii żydowskiej²⁸.

Pod wpływem niepowodzeń organizacyjnych cesarz w 1785 r. unieważnił *Judenordnung* Marii Teresy. Odtąd władze zmieniły swoją politykę względem

²³ M. Bałaban, *Herz Homberg...*, s. 194; K. Rędziński, *Żydowskie szkolnictwo świeckie w Galicji w latach 1813–1918*, Wydawnictwo WSP, Częstochowa 2000, s. 31.

²⁴ M. Krupa, *Szkoła ludowa w Galicji...*, s. 67.

²⁵ Tamże; R. Pelczar, *Recepcja austriackiego ustawodawstwa oświatowego w Galicji w latach 1774–1816* [w:] *Historia i dziedzictwo regionów w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX i XX w.*, red. M. Stolarczyk, A. Kawalec, J. Kuzicki, Wydawnictwo UR, Rzeszów 2011, s. 215.

²⁶ J. Świeboda, *Edukacja Żydów w Galicji...*, s. 88.

²⁷ M. Baranowski, *Historia szkół ludowych...*, s. 32; J. Półciwiatek, *Skupiska żydowskie w Galicji...*, s. 156; J. Świeboda, *Edukacja Żydów w Galicji...*, s. 87.

²⁸ M. Bałaban, *Herz Homberg...*, s. 194–195.

Izraelitów²⁹. Sprawy oświatowe zostały uporządkowane przez Józefa II w patencie (tolerancyjnym) dla Galicji z 1789 r. (zatwierdzonym dekretem Gubernium z dnia 7 V). Akt ten wprowadzał dla Żydów własne szkoły trywialne (w mniejszych miastach) oraz główne – normalne (w większych miastach), do których miał uczęszczać każdy żydowski chłopiec³⁰. Dokument likwidował dotychczasową władzę kahału, a w jego miejsce wprowadzał gminę wyznaniową. Sprawy szkolnictwa żydowskiego w tym patencie ujęto w kilku paragrafach. Brzmiały one następująco:

„§ 11. Chcąc Żydostwo przez lepsze oświecenie rozumu i obyczajów zdniejszym uczynić, zamiarów rządu obiecywać sobie można – przy każdej gromadzie niemiecka szkoła, ile tylko możność do tego pozwoli dla żydowskiej młodzieży, podług wzoru normalnych szkół, założoną będzie. Nauczyciele tych szkół, razem jako tłumacze gromadzczy, w obowiązek przysięgi wzięci być powinni.

§ 12. A ponieważ podług terażniejszego systemu, umiejętność niemieckiego języka i pisma Żydostwu więcej jak z jednej okoliczności nieodbitą potrzebą się stanie, przeto w owych miejscach, gdzie niemiecka szkoła znajduje się, żaden dzieciuch do nauki Talmudu przypuszczony nie będzie, który świadectwem od nauczyciela niemieckiej szkoły nie dowiedzie, że on do niemieckiej szkoły przynależycie chodził i z nauki tamże dawanej przynależycie korzystał. Nadzorcy i nauczyciele niemieckich szkół, przy gromadach żydowskich ustanowieni, pilne oko mieć będą i w wypadkach przestąpienia onego w każdym razie urzędowi cyrkularnemu natychmiast doniosą, a ten tak gospodarza domu, do którego dzieciuch należy, jako też nauczyciela onego, bez świadectwa od niemieckiej szkoły na naukę biorącego, każdego z nich trzydniowym aresztem ukarze i o odesłanie ucznia do niemieckiej szkoły starać się będzie.

§ 13. Żaden Żyd także ślubu brać nie może, który się świadectwem w § 12 przepisany z tego nie wywiedzie, iż on w publicznej szkole lub domu w niemieckim języku się ćwiczył, od czego jednak wyłączeni są, którzy w r. 1789, gdy to rozporządzenie wydane jest, 13 lat wieku swego dopełnią. Owi zaś, którzy by przeciwko niniejszemu rozporządzeniu, ku polorowi Żydów zmierzającemu, ślub brać chcieli, ukarani będą, a dający ślub z urzędu swego zrzuceni i do sprawowania nadal jakiegokolwiek urzędu za niezdolnych uznani zostaną.

§ 14. Ażeby Żydzi, na urząd nauczyciela poświęcić się chcący, w przepisany normalnym sposobie się wydoskonalili i do powołania swego usposobić mogli, na ten koniec przy głównej szkole normalnej we Lwowie żydowskie seminarium nauczycieli szkół pod dozorem szkół dyrekcji założone i koszta na rozporządzenia szkolne z owej kwoty załatwione będą, którą każdy żydowski

²⁹ Tamże, s. 194.

³⁰ M. Bałaban, *Dzieje Żydów w Galicji...*, s. 56; K. Rędziński, *Żydowskie szkolnictwo świeckie w Galicji...*, s. 47.

gospodarz do płacenia podatku protekcyjnego bez różnicy majątku i rzemiosła pod nazwiskiem kwoty 5 złr jak dotąd płacić obowiązany będzie³¹.

Wspomniany akt prawny zawierał więc statut organizacyjny żydowsko-niemieckich szkół ludowych oraz seminarium nauczycielskiego kształcącego nauczycieli na ich potrzeby. W kolejnym etapie wdrażania powyższych decyzji należało wyszukać miasta i miasteczka odpowiednie do założenia tych instytucji oraz pedagogów ze stosownymi kwalifikacjami. Ta druga kwestia została załatwiona w ten sposób, że początkowo ściągnięto niemieckojęzycznych nauczycieli z Czech, Moraw itp. Później wspomniane seminarium z każdego kursu miało dostarczać po 10 kandydatów do tego zawodu. Od żydowskich nauczycieli wymagano takich samych kwalifikacji jak od chrześcijańskich (ukończona szkoła normalna i dwumiesięczny kurs preparandów). Oprócz tego musieli oni składać egzamin z religii u swego rabina³². Ponadto władze zniosły Landesrabbinat, a nadzór nad nowym szkolnictwem przeszedł w ręce władz politycznych. W celu właściwego funkcjonowania szkół żydowskich postanowiły one wprowadzić funkcję naczelnego inspektora szkół żydowskich, co okazało się zadaniem bardzo trudnym do realizacji. Musiał to być Żyd z wyższym wykształceniem pedagogicznym i ogólnym, a takiego w Galicji nie znaleziono. Kancelaria nadworna znalazła się w kłopotcie. Chciano nawet zamianować inspektorem chrześcijanina. Jednak (choć z trudem) wyszukano odpowiednią osobę. Był nim Herz Homberg, pochodzący z Pragi. Władze przekazały mu tę funkcję w 1787 r.³³

Polityka szkolna względem Żydów galicyjskich realizowana przez Józefa II okazała się dla tej ludności bardzo uciążliwa. Dlatego wspomniana reforma z 1789 r. z dużym trudem znajdowała wśród nich poparcie, Izraelici bowiem woleli pozostawać przy dotychczasowej praktyce wysyłania dzieci do chederów lub szkół typu Talmud-Tora. Wynikało to też ze znaczenia kahałów w codziennym bytowaniu ich członków³⁴. Po śmierci cesarza władze państwowe, aby zachęcić ludność izraelską do edukowania się w szkołach ludowych, wprowadzały dla osób uchylających się od tego obowiązku różne restrykcje. Mianowicie nakazały nie dopuszczać do kształcenia rzemieślniczego tej młodzieży, która wcześniej nie ukończyła żydowskiej szkoły ludowej. Ponadto na rodziców nieposyłających swego potomstwa na naukę szkolną miano nakładać kary pieniężne w wysokości 2 złr³⁵. By zmusić Żydów do chodzenia do szkoły publicznej, wydano w 1792 r. patent nadworny (ogłoszony dekretem Gubernium z 18 I 1793 r. i cyркуlu lwowskiego z 30 I 1793 r.), mocą którego zabroniono małżeństw tym młodzieńcom i dziewczętom, którzy nie ukończyli szkół publicznych lub nie wykazali się świadectwem z egzaminu prywatnego z za-

³¹ M. Bałaban, *Herz Homberg...*, s. 197.

³² Tamże, s. 197–198.

³³ Tamże, s. 200.

³⁴ J. Półwiartek, *Skupiska żydowskie w Galicji...*, s. 156.

³⁵ M. Krupa, *Szkoła ludowa w Galicji...*, s. 69–70.

kresu programu szkolnego (zdobycia umiejętności czytania i pisania po niemiecku)³⁶. Od tego czasu (nieraz nawet kilka razy w roku) przypominano w synagogach, iż przy ubieganiu się o zgodę na zawarcie małżeństwa lub zdobycie zawodu rzemieślniczego potrzebne jest posiadanie świadectwa ukończenia szkoły publicznej³⁷. Prawodawca pragnął w ten sposób przekonać do szkół austriackich nieufnie nastawionych rodziców oraz zmusić do uczęszczania do nich dzieci. Pomimo tych obstrzeżeń ze strony władz liczba uczniów w szkołach ludowych długo utrzymywała się na niskim poziomie³⁸.

Sieć żydowskich szkół ludowych na przełomie XVIII i XIX w.

W początkach czasów zaborowych, w myśl nakazów państwowych, młodzież żyjąca w Galicji (niezależnie od przynależności religijnej) miała uczęszczać do najbliższej rzymskokatolickiej szkoły trywialnej lub głównej³⁹. Z tego powodu, pomimo przymusu szkolnego, Żydzi niechętnie wysyłali swe dzieci do szkół publicznych, aby nie zetknęły się z religią chrześcijańską i nie zatraciły przywiązania do swego wyznania i języka. Aby nie zniechęcić potomstwa Izraelitów do uczęszczania do szkół, władze ustaliły, że uczniowie wyznania mojżeszowego będą wchodzić do budynku szkolnego po zakończeniu modlitw odmawianych przez dzieci katolickie na początku lekcji, a po zajęciach wychodzić przed modlitwą kończącą naukę⁴⁰. Ponadto zarządzeniem z 3 XI 1783 r. zadysponowano, by w podziale godzin naukę religii chrześcijańskiej umieszczać na pierwszej lub ostatniej godzinie, żeby Żydzi o godzinę później przychodzili do szkoły lub wcześniej z niej wychodzili⁴¹. W późniejszym okresie Izraelici zobowiązani byli posyłać dzieci do szkół chrześcijańskich jedynie tam, gdzie nie udało się im zorganizować własnych szkół ludowych⁴².

³⁶ M. Bałaban, *Herz Homberg...*, s. 202; Archiwum Państwowe w Rzeszowie (dalej: APRz), Zespół 212 – Publiczna Szkoła Powszechna nr 2 im. św. Scholastyki w Rzeszowie, sygn. 71 – Kronika i księga wizytacyjna 1856–1946, s. 1; M. Bałaban, *Dzieje Żydów w Galicji...*, s. 65; S. Pacholkiv, *Galizische Judengemeinden unter Maria Theresia und Joseph II*, „Biuletyn Polskiej Misji Historycznej” 2014, nr 9, s. 117.

³⁷ M. Bałaban, *Herz Homberg...*, s. 230; K. Rędziński, *Żydowskie szkolnictwo świeckie w Galicji...*, s. 47.

³⁸ M. Bałaban, *Herz Homberg...*, s. 230.

³⁹ M. Adamczyk, *Szkolnictwo ludowe w greckokatolickiej diecezji przemyskiej w latach 1772–1867* [w:] *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 3, red. S. Stępień, Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, Przemysł 1996, s. 162.

⁴⁰ *Instrukcja dla nauczycieli szkół parafialnych, czyli trywialnych z roku 1785*, Wyd. F. Majchrowicz, Lwów 1901, s. 21–22.

⁴¹ M. Bałaban, *Herz Homberg...*, s. 195; J. Świeboda, *Edukacja Żydów w Galicji...*, s. 88.

⁴² M. Baranowski, *Historia szkół ludowych...*, s. 32; J. Półewiartek, *Skupiska żydowskie w Galicji...*, s. 156; J. Świeboda, *Edukacja Żydów w Galicji...*, s. 87.

Szkoły tworzone dla Żydów od czasów józefińskich nazywano „deutsch-judische” albo „judisch-deutsche” i dzieliły się one na trywialne i normalne, czyli główne. W Galicji pierwsza szkoła niemiecko-żydowska (o statusie głównej) powstała we Lwowie. Stało się to przed 1784 r. W tym roku jej nauczycielem był Ascher Michelupp, który wówczas otrzymał od Gubernium (Namiestnictwa) podwyższenie wynagrodzenia. Działania w celu organizowania na terenie Lwowa kolejnych szkół niemiecko-żydowskich prowadził ks. Jan Hoffmann, ówczesny dyrektor Szkoły Normalnej we Lwowie, a następnie krajowy nadzorca szkół galicyjskich⁴³. Równolegle proces tworzenia szkół odbywał się w innych miastach z ludnością żydowską. Jeszcze w tym samym roku (1784) szkoły trywialne zorganizowano w Przemyślu, Tarnopolu, Tarnowie, Stanisławowie, natomiast rok później m.in. w Rzeszowie⁴⁴. W 1786 r. w Galicji było 13 szkół ludowych niemiecko-żydowskich (na ogólną liczbę 56 wszystkich szkół ludowych, co stanowiło 23%)⁴⁵.

Osobą, której cesarz Józef II w 1787 r. polecił otwieranie żydowskich placówek oświatowych, przyjmowanie nauczycieli i nadał jej bardzo ważne przywileje w tym zakresie, był Herz Homberg⁴⁶. Przez lata 1787–1799 był on głównym nadzorcą niemieckiego systemu szkolnictwa żydowskiego w Galicji. Oficjalnie Homberg figurował na tym stanowisku do 1806 r., kiedy to Austriacy znieśli omawiany system szkolny. W rzeczywistości jednak opuścił on Galicję już w 1799 r. Homberg w pełni popierał austriacką politykę przymusowego oświecenia Żydów. Mimo ich sprzeciwu już od pierwszych miesięcy sprawowania tego urzędu rozpoczął program reformy oświaty w oparciu o model państwowej szkoły publicznej. W okólniku wydanym w 1788 r. starał się przekonać galicyjskich rabinów do współpracy w tym zakresie. Celem szkół było nauczanie j. niemieckiego i hebrajskiego (zamiast jidysz), wprowadzanie klas w zależności od wieku i zdolności uczniów, ich doskonalenie moralne, przygotowanie do handlu i rzemiosła oraz troska o edukację osób ubogich⁴⁷.

Przy realizacji wyznaczonych mu zadań Homberg zaczął stosować przymus posyłania dzieci żydowskich do szkół publicznych, co wywołało bardzo wrogą postawę tej ludności. W konsekwencji aż do 1806 r. zaznaczał się wzmożony

⁴³ M. Baranowski, *Historia szkół ludowych...*, s. 62.

⁴⁴ J. Świeboda, *Edukacja Żydów w Galicji...*, s. 88.

⁴⁵ M. Adamczyk, *Szkolnictwo ludowe w grekokatolickiej diecezji przemyskiej...*, s. 141–142.

⁴⁶ M. Bałaban, *Dzieje Żydów w Galicji...*, s. 56; K. Rędziński, *Żydowskie szkolnictwo świeckie w Galicji...*, s. 47. M. Baranowski (*Historia szkół ludowych...*, s. 63) informuje, że oddzielenie szkół żydowskich od chrześcijańskich i przejęcie tych pierwszych przez Homberga (nadzór nad szkolnictwem żydowskim) nastąpiło dopiero na mocy reskryptu gubernialnego z 21 XII 1789 r.

⁴⁷ Homberg Herz [w:] *The Yivo encyclopedia of Jews In Eastern Europe*, http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Homberg_Herz, dostęp: 23.11.2016; D. Sadowski, *Maskilisches Bildungsideal und josephinische Erziehungspolitik – Herz Homberg und die jüdisch-deutschen Schulen in Galizien 1787–1806*, „Leipziger Beiträge zur Jüdischen Geschichte und Kultur” 2003, band 1, s. 145–168; D. Sadowski, *Haskala und Lebenswelt...*, s. 16.

sprzeciw rabinów i ludności izraelskiej wobec niemieckiego systemu szkół żydowskich. Pomimo tego stosunkowo szybko (do końca 1787 r.) udało się otworzyć w Galicji 35 takich placówek⁴⁸. Według stanu na koniec tego roku we Lwowie były 2 szkoły (główna – normalna i trywialna na Przedmieściu Krakowskim) oraz szkoły trywialne w Gródku, Oświęcimiu, Wiśniczu, Nowym Sączu, Dukli, Tarnowie, Dębicy, Rzeszowie, Przeworsku, Rozwadowie, Sanoku, Dobromilu, Przemyślu, Jarosławiu, Zamościu, Hrubieszowie, Żółkwi, Kulikowie, Rawie Ruskiej, Kristianopolu, Sokalu, Bełzie, Brodach, Złoczowie, Podkamieniu, Zborowie, Założcach, Brzeżanach, Podhajcach, Rohatynie, Tarnopolu, Trembowli, Grzymałowie, Zbarażu, Budzanowie, Zaleszczykach, Czortkowie, Buczaczu, Stanisławowie, Tyśmienicy, Kołomyi, Kutach, Nadwórnej, Stryju, Żydaczowie i Dolinie. Razem 48 szkół. W następnych latach (1787–1791) otwarto 51 nowych placówek oświatowych. Później przybyło jeszcze kilka szkół. Niektóre z nich otrzymały po dwóch nauczycieli⁴⁹.

Najwięcej szkół ludowych uruchomiono we Lwowie. W 1786 r. była tu tylko jedna taka instytucja (szkoła główna). Uczyło w niej 3 nauczycieli. Rok później działały dwie szkoły niemiecko-żydowskie, ponieważ uruchomiona została szkoła trywialna na Przedmieściu Krakowskim. Uczyli w niej: Aron Jaroslauer i Joine Hirschl Seligmann. W 1789 r. utworzono kolejną placówkę – na Przedmieściu Halickim. Uczył w niej Homberg, prawdopodobnie syn H. Homberga⁵⁰. Na koniec tego roku we Lwowie funkcjonowały: szkoła główna z 3 nauczycielami, 182 uczniami i 28 Religions-Assisten (praktykantami nauczycielskimi) oraz dwie męskie szkoły trywialne: na Przedmieściu Krakowskim i Przedmieściu Halickim. W pierwszej uczyli Jakub Singer i Meyer Epstein. W szkole naukę pobierało 161 dzieci oraz 33 praktykantów nauczycielskich. W drugiej nauczanie prowadził J.Z. Seligmann. Miała ona 180 uczniów i 15 praktykantów. W 1793 r. utworzono miejską szkołę trywialną dla dziewcząt izraelskich. Początkowo uczyła w niej nauczycielka Turnau⁵¹. W 1797 r. były już trzy szkoły dziewczęce, gdyż otwarto jeszcze szkoły na Przedmieściu Krakowskim i Przedmieściu Halickim. W pierwszej uczyła nauczycielka Homberg, a w drugiej nauczycielka Dornbach. W tym roku w stolicy Galicji istniało 6 szkół dla młodzieży izraelskiej (główna oraz 5 szkół trywialnych)⁵².

⁴⁸ M. Bałaban, *Dzieje Żydów w Galicji...*, s. 58.

⁴⁹ M. Bałaban, *Herz Homberg...*, s. 201–202. Trudno w tym miejscu zgodzić się z opinią J. Świebody na temat szkolnictwa izraelskiego: „pomimo ambitnych zamierzeń administracji państwowej (jak dowodzą dane liczbowe) oraz zabiegów H. Homberga sieć szkolna w Galicji rozwijała się bardzo wolno” (J. Świeboda, *Szkolnictwo ludowe w Rzeszowie pod zaborem austriackim (1772–1918)*, „Rocznik Województwa Rzeszowskiego” 1978, R. 9, s. 8).

⁵⁰ M. Baranowski, *Historia szkół ludowych...*, s. 62.

⁵¹ Tamże, s. 63.

⁵² Tamże; M. Łapot, *Rozwój żydowskiego szkolnictwa świeckiego we Lwowie w latach 1772–1879*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika” 2013, t. 22, s. 384–385.

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>11</i>
rzeszowski	Sędziszów Młp.	0	+	+	+	+	0	0	0	0
	Sokołów Młp.	0	+	+	+	+	+	+	+	+
	Leżajsk	0	+	+	+	+	+	+	+	+
	Ulanów	0	+	+	+	+	+	+	+	+
	Tyczyn	0	+	+	+	+	+	+	+	+
	Żołynia	0	0	+	+	+	+	+	+	+
samborski	Drohobycz	0	+	+	+	+	+	+	+	+
	Turka	0	+	+	+	+	+	+	+	+
	Komarno	0	+	+	+	+	+	+	+	+
	Sambor	0	+	+	+	+	+	+	+	+
sanocki	Rymanów	0	+	+	+	+	+	+	+	+
	Dynów	0	+	+	+	+	+	+	+	+
	Dobromil	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	Lesko	0	+	+	+	+	+	+	+	+
	Sanok	+	+	+	+	+	+	+	+	+
zamojski	Zamość	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	Hrubieszów	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	Tarnogród	0	+	+	+	+	+	+	+	+
	Tyszowce	0	+	+	+	+	+	v	+	+
	Tomaszów Lubelski	0	+	+	+	+	+	+	+	+
	Grabowiec	0	+	+	+	+	+	+	+	+
	Krzyszów	0	+	+	+	+	+	+	+	+
żółkiewski	Żółkiew	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	Kulików	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	Rawa Ruska	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	Kristianopol	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	Oleszyce	0	0	0	+	+	+	+	+	+
	Belz	+	+	+	+	+	+	v	+	+
	Sokal	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	Uhnów	0	0	0	0	0	0	+	+	+
złoczowski	Pomorzany	0	+	+	+	+	0	0	0	0
	Brody – żeńska	0	+	+	+	+	+	+	+	+
	Brody-Przedmieście – męska	+	+	0	0	+	+	+	+	+
	Złoczów	+	+	+	+	+	+	+	+	+
złoczowski	Zborów	+	+	+	+	+	+	+	+	0
	Kamionka Strumiłowa/Bużańska	0	+	+	+	+	+	+	+	+
	Podkamień	+	+	+	+	+	+	0	0	0
	Założce	+	+	+	+	0	0	0	0	0
brzeżański	Brzeżany	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	Rohatyn	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	Bóbrka	0	+	+	+	+	+	+	+	+
	Rozdół	0	+	+	+	+	+	+	+	+
	Chodorów	0	0	+	+	+	+	+	+	+
	Podhajce	+	0	+	+	+	+	+	+	+

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
tarnopolski	Tarnopol	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	Grzymałów	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	Trembowla	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	Zbaraż	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	Budzanów	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	Mikulińce	0	+	+	+	+	+	+	+	+
	Husiatyn	0	0	0	0	+	+	+	+	+
stryjski	Skalat	0	0	0	0	+	+	+	+	+
	Stryj	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	Dolina	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	Kałuż	0	+	+	+	+	+	+	+	+
	Skole	0	+	+	+	+	+	+	+	v
	Żurawno	0	+	+	+	+	+	+	+	+
	Bolechów	0	+	+	+	+	+	+	+	+
zaleszczycki	Żydaczów	+	+	+	+	+	+	0	0	0
	Zaleszczyki	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	Buczacz	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	Jezierzany	0	+	+	+	+	+	+	+	+
	Czortków	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	Horodenka	0	+	+	+	+	+	+	+	+
	Śniatyn	0	+	+	+	+	+	+	+	+
stanisławowski	Krzywcze	0	+	+	+	+	+	+	+	+
	Stanisławów	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	Tyśmienica	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	Kołomyja	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	Kuty	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	Monasterzyska	0	+	+	+	+	+	+	+	+
	Bohorodczany	0	+	+	+	+	+	+	+	+
czerniowski	Nadwórna	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	Obertyn	0	+	+	+	+	+	v	+	+
	Czerniowce	0	+	+	+	+	+	+	+	+
	Suczawa	0	+	+	+	+	+	+	+	+
Sadagóra	Sadagóra	0	0	0	0	+	+	+	+	+
	Razem	47	98	99	102	105	103	102	102	101

Wykaz skrótów:

0 – brak szkoły; + – jest szkoła; v – brak nauczyciela

Źródło: *Schematismus für die Königreiche Galizien und Lodomerien 1788*, Lwów [1788], s. 136–138; *Schematismus für die Königreiche Galizien und Lodomerien 1792*, Lwów [1792], s. 142–146; *Schematismus für die Königreiche Galizien und Lodomerien 1793*, Lwów [1793], s. 157–162; *Schematismus für die Königreiche Galizien und Lodomerien 1794*, Lwów [1794], s. 179–184; *Schematismus für die Königreiche Galizien und Lodomerien 1796*, Lwów [1796], s. 185–190; *Schematismus für das Königreich Ostgalizien 1799*, Lwów [1799], s. 209–214; *Schematismus für die Königreiche Ostgalizien und Lodomerien für das 1802*, Lwów [1802], s. 228–233; *Schematismus für die Königreiche Ostgalizien und Lodomerien für das 1803*, Lwów [1803], s. 236–241; *Schematismus für die Königreiche Galizien und Lodomerien für das 1806*, Lwów [1806], s. 248–253.

Pod koniec XVIII w. w Galicji działały tylko dwie żydowsko-niemieckie szkoły główne męskie: we Lwowie oraz (od co najmniej 1788 r.) w Brodach. W 1792 r. w Brodach przy szkole głównej dodatkowo funkcjonowała szkoła trywialna żeńska. Ponadto na przedmieściu istniała szkoła trywialna dla chłopców⁵³. Wszystkie pozostałe szkoły (tak w tych dwóch miastach, jak i na prowincji) były trywialnymi i jednoklasowymi⁵⁴. Szczegółowe zestawienie żydowskich szkół trywialnych funkcjonujących na przełomie XVIII i XIX w. zawiera tabela 1. Wykaz obejmuje okres od 1788 do 1806 r., gdyż w tych latach w szematyzmach galicyjskich umieszczono stosowne informacje.

Wymienione w tabeli 1 szkoły trywialne miały prawie w całości charakter koedukacyjny, tzn. że do tych placówek uczęszczali chłopcy oraz dziewczęta. Jedynie w przypadku Lwowa i Brodów działały osobne szkoły dla chłopców i dziewcząt. Te drugie zaczęto otwierać dopiero po 1792 r. Działo się tak w myśl dekretu nadwornego z 1791 r., zatwierdzonego okólnikiem Gubernium lwowskiego z 10 II 1792 r., a powtórzonego dla całego państwa dekretemi nadwornymi z 16 i 24 VII 1793 r., lecz tylko dwie gminy żydowskie w Galicji otworzyły szkoły żeńskie (Lwów i Brody). W tym pierwszym mieście najpierw utworzono szkoły męskie, a następnie żeńskie. W okresie ujętym tabelą 1 we Lwowie było ich łącznie pięć, natomiast w Brodach funkcjonowała jedna szkoła panińska i jedna chłopięca. Obie utworzono najpóźniej w roku szkolnym 1791/92. Z moich wyliczeń wynika (tabela 1), iż łącznie do 1806 r. w Galicji utworzono 110 szkół trywialnych dla dzieci izraelickich. Do tego należy doliczyć 2 szkoły główne. Ogółem zatem było 112 placówek funkcjonujących w 105 miastach.

Działalność tych szkół zależała od tego, czy udało się do nich znaleźć właściwą kadrę pedagogiczną. Jednak niemieckojęzyczni nauczyciele żydowscy przez galicyjską ludność izraelicką uważani byli za obcych i heretyków prowadzących dzieci na manowce. Dlatego osoby te, podobnie jak sam Homberg, musiały polegać wyłącznie na lokalnych władzach austriackich i policji, by przy pomocy grzywien i innych środków przymusu wyegzekwować od Żydów wymagania państwowego systemu szkolnego. Uruchamiając seminarium pedagogiczne we Lwowie w 1792 r., Homberg próbował stworzyć środowisko nauczycieli, którzy mogliby zastąpić tradycyjnych nauczycieli religii i służyć jako pomocnicy podczas ich szkolenia⁵⁵. Jak pokazuje tabela 2, brak obsady kadrowej w niektórych szkołach miał miejsce prawdopodobnie dopiero od początków XIX w. Należy jednak podkreślić, że oprócz 1803 r., gdy nauczycieli brakowało w 3 placówkach, w latach 1803 i 1806 były to tylko pojedyncze przypadki. Być może, że na braki kadrowe wpływ miała absencja Homberga, który od 1799 r. przebywał już poza Galicją i nie miał kto sprawować właściwego nadzoru nad tymi instytucjami.

⁵³ *Schematismus für die Königreiche Galizien und Lodomerien 1792*, Lwów [1792], s. 144–145.

⁵⁴ M. Bałaban, *Dzieje Żydów w Galicji...*, s. 58.

⁵⁵ *Homberg Herz...*, dostęp: 23.11.2016; D. Sadowski, *Maskilisches Bildungsideal...*, s. 145–168; D. Sadowski, *Haskala und Lebenswelt...*, s. 16.

Tabela 2. Szkoły trywialne bez obsady nauczycielskiej w latach 1788–1806

Lata	Miasto
1788	–
1792	–
1793	–
1794	–
1796	–
1799	–
1802	Tyszowce, Belz, Obertyn
1803	Rozwadow
1806	Skole

Źródło: *Schematismus für die Königreiche Galizien und Lodomerien 1788*, Lwów [1788], s. 136–138; *Schematismus für die Königreiche Galizien und Lodomerien 1792*, Lwów [1792], s. 142–146; *Schematismus für die Königreiche Galizien und Lodomerien 1793*, Lwów [1793], s. 157–162; *Schematismus für die Königreiche Galizien und Lodomerien 1794*, Lwów [1794], s. 179–184; *Schematismus für die Königreiche Galizien und Lodomerien 1796*, Lwów [1796], s. 185–190; *Schematismus für das Königreich Ostgalizien 1799*, Lwów [1799], s. 209–214; *Schematismus für die Königreiche Ostgalizien und Lodomerien für das 1802*, Lwów [1802], s. 228–233; *Schematismus für die Königreiche Ostgalizien und Lodomerien für das 1803*, Lwów [1803], s. 236–241; *Schematismus für die Königreiche Galizien und Lodomerien für das 1806*, Lwów [1806], s. 248–253.

Omawiane szkoły trywialne utrzymywane były przez miejscowe gminy izraelskie. Z podatków żydowskich został stworzony specjalny fundusz na cele szkolne⁵⁶. Instytucje te początkowo pozostawały pod nadzorem władz cyrkularnych i miejskich. Do 1787 r. szkoły były pod wspólnym nadzorem ze szkołami chrześcijańskimi. Dotychczasowym ich nadzorcą (z rangą krajowego nadzorca szkół galicyjskich) był ks. Jan Hoffmann⁵⁷. Od tego roku, jak wcześniej wspomniano, sprawy administracyjno-kontrolne oddano pod dozór H. Homberga, żydowskiego nadzorca szkół, który zajmował się także kwestiami związanymi z wychowaniem religijnym dzieci⁵⁸.

Żydowskie szkoły ludowe na ogół nie cieszyły się ani wielką frekwencją, ani sympatią ludności izraelskiej. Żydzi wykazywali wobec nich dużą nieufność, co przejawiało się w nieregularnym uczęszczaniu na naukę. Ludność ta z niechęcią podchodziła do oświaty publicznej, obawiając się wynarodowienia swych dzieci, gdyż dość często w placówkach tych uczyli niemieckojęzyczni nauczyciele. Poza tym rodzice nie ufali uczącym, którzy co prawda byli Żydami, ale upoważnionymi i kontrolowanymi przez kościelne (katolickie) władze szkolne⁵⁹. Dlatego, gdy tworzono szkoły i wprowadzano przymus szkolny, wykazywali duży opór i woleli

⁵⁶ M. Bałaban, *Dzieje Żydów w Galicji...*, s. 72.

⁵⁷ M. Baranowski (*Historia szkół ludowych...*, s. 63) podaje rok 1789 jako moment oddzielenia szkół żydowskich od chrześcijańskich i oddania ich pod nadzór osobno zamianowanego żydowskiego nadzorca szkół.

⁵⁸ K. Rędziński, *Szkolnictwo żydowskie w Galicji na przełomie XIX i XX wieku [w:] Historia wychowania. Misja i edukacja*, red. K. Szmyd, J. Dybiec, Wydawnictwo UR, Rzeszów 2008, s. 368.

⁵⁹ Tamże, s. 369.

placić kary niż posyłać do nich swe dzieci. Izraelici tłumaczyli to brakiem potrzeby zdobywania wiedzy szkolnej⁶⁰. Zachowane częściowe dane z 1806 r. na temat frekwencji uczniów podają, że we Lwowie było wówczas 389 uczniów (5 szkół), w obwodzie żółkiewskim – 100 (8 szkół), brzeżańskim – 533 (6 szkół), stryjskim – 623 (5 szkół), tarnowskim – 705 (6 szkół), przemyskim – 1200 (6 szkół)⁶¹. Z powyższego zestawienia wynika, że przynajmniej w niektórych miastach szkoły żydowskie miały dość duże grupy uczniów. Na pozycję szkół w lokalnych społecznościach wpływała także polityka oświatowa Austriaków, którzy poprzez wprowadzenie nauczania języka niemieckiego dążyli do germanizacji ludności słowiańskiej oraz żydowskiej mieszkającej w tej części monarchii⁶². Jednak te wszystkie środki nie doprowadziły do celu zakładanego przez państwo. Efektów nie przyniosło nawet usunięcie Homberga z Galicji. Dlatego władze cyrkularne, mając ze szkołami żydowskimi duże problemy administracyjne, dążyły do ich likwidacji. Ostatecznie cesarz Franciszek I na prośbę Żydów galicyjskich uczynił to 26 VI 1806 r. Fundusze szkolne wcielił do ogólnego galicyjskiego Normalschul-fond⁶³. Gubernium (dekretem z 17 VII 1807 r.) poleciło akta, papiery i przybory szkolne przekazać Dyrekcji Szkół Niemieckich. Personel nauczycielski władze zwolniły ze stanowisk. Równocześnie zamknięto seminarium nauczycielskie we Lwowie⁶⁴. Na taką decyzję Franciszka I wpłynęło kilka czynników. Jednym była niska frekwencja uczniów, innym – zły stan bazy szkolnej. Kolejny to zawarcie rok wcześniej przez Austrię konkordatu z papieżem oddającego szkolnictwo elementarne w państwie ponownie w ręce duchowieństwa katolickiego⁶⁵. Podsumowując sytuację oświatową Żydów na przełomie XVIII i XIX w., Majer Bałaban stwierdził, że Żydzi galicyjscy odetchnęli z ulgą, gdyż postawili na swoim. Przez to jednak na bardzo długo odcięli się od cywilizowanego świata⁶⁶.

Odbudowa szkolnictwa żydowskiego w XIX w.

Po zamknięciu żydowskich szkół ludowych w 1806 r. przez wiele lat organizowanie tych placówek pozostawało w zawieszeniu. Tylko w nielicznych, większych skupiskach ludności izraelskiej zaczęły pojawiać się nowe plany oświa-

⁶⁰ J. Słomka, *Pamiętniki włościanina...*, s. 144–145.

⁶¹ M. Bałaban, *Dzieje Żydów w Galicji...*, s. 68–69. K. Rędziński (*Żydowskie szkolnictwo świeckie w Galicji...*, s. 46–47 i *Szkolnictwo żydowskie...*, s. 368) błędnie ustala łączną liczbę uczniów w oparciu o niepełne zestawienia zamieszczone w powyższej pracy M. Bałabana.

⁶² J. Dobrzański, *Wychowanie i szkolnictwo w zaborze austriackim...*, s. 116; S. Pacholkiv, *Galizische Judengemeinden...*, s. 117.

⁶³ K. Rędziński, *Szkolnictwo żydowskie...*, s. 368.

⁶⁴ M. Bałaban, *Herz Homberg...*, s. 235; K. Rędziński, *Żydowskie szkolnictwo świeckie w Galicji...*, s. 47.

⁶⁵ M. Bałaban, *Dzieje Żydów w Galicji...*, s. 71–72; S. Pacholkiv, *Galizische Judengemeinden...*, s. 118.

⁶⁶ M. Bałaban, *Herz Homberg...*, s. 235.

towe zmierzające do otwarcia się na współczesne prądy kulturowe i ideologiczne. Pierwszym takim ośrodkiem stał się Tarnopol. W 1813 r. jeden z członków miejscowej gminy żydowskiej Józef Perl uruchomił niemiecko-żydowską szkołę ludową, w której początkowo uczyło się zaledwie 16 uczniów. W 1820 r. wybudowano dla niej stosowny budynek. Od 16 XI tego roku szkoła uzyskała prawa publiczne jako izraelska szkoła główna⁶⁷.

Innym ośrodkiem szkolnym edukującym według ustaw państwowych stały się Brody, gdzie w 1820 r. założono 3-klasową szkołę izraelską koedukacyjną z niemieckim językiem wykładowym. W 1853 r. miejscowi Żydzi postanowili podnieść jej status, przekształcając w 4-klasową szkołę główną. W tym celu wystosowali pismo do władz państwowych. Współorganizatorem szkoły był powołany komitet organizacyjny. Szczególne zasługi położył Mojżesz Deutscher (1802–1876) wywodzący się z Tarnopola. Po uzyskaniu stosownej zgody szkołę (wyłącznie dla chłopców) uruchomiono 26 VII 1854 r. Pierwszym dyrektorem mianowano Hirscha Reitmanna z Tarnopola. Pełnił on tę funkcję do 1866 r. Źródłami utrzymania placówki miało być: czesne płacone przez uczniów, kwoty uiszczane przez gminę żydowską oraz narzuty na mięso koszerne i drób⁶⁸. Dodatkowo od tego roku zaczęła działać niemiecko-żydowska szkoła główna dla dziewcząt⁶⁹. W 1866 r. władze państwowe utworzyły w mieście gimnazjum realne niższe. Ze względu na strukturę narodowościową mieszkańców Brodów zgromadziło ono głównie młodzież żydowską⁷⁰. *Szematyzm Galicji* informuje, że do roku szkolnego 1868/69 szkoła główna męska organizacyjnie połączona była z izraelską szkołą trywialną żeńską, mając wspólnego dyrektora⁷¹. Rok później w tym źródle wymienia się jedynie szkołę główną żeńską. Prawdopodobnie to wtedy doszło do zmiany statusu szkoły trywialnej żeńskiej na główną żeńską⁷², natomiast można przypuszczać, że chłopcy ze szkoły głównej męskiej przenieśli się do gimnazjum, dlatego w następujących latach działała tu tylko izraelska szkoła ludowa żeńska.

Idea tworzenia żydowskich szkół ludowych o charakterze publicznym zaczęła popularyzować się na trochę większą skalę dopiero w latach 40. XIX w.⁷³ Rozpo-

⁶⁷ K. Rędziński, *Żydowskie szkolnictwo świeckie w Galicji...*, s. 63–64; K. Rędziński, *Problemy szkolnictwa żydowskiego* [w:] *Szkolnictwo i oświata w Galicji 1772–1918...*, s. 359–360; J. Świeboda, *Edukacja Żydów w Galicji...*, s. 92; M. Łapot, *Rozwój żydowskiego szkolnictwa...*, s. 385.

⁶⁸ S. Barącz, *Wolne miasto handlowe Brody*, Lwów 1865, s. 172–173; K. Rędziński, *Żydowskie szkolnictwo świeckie w Galicji...*, s. 85, 87; K. Rędziński, *Problemy szkolnictwa żydowskiego...*, s. 360; J. Świeboda, *Edukacja Żydów w Galicji...*, s. 91–92. M. Łapot (*Rozwój żydowskiego szkolnictwa...*, s. 385) podaje jako datę powstania szkoły rok 1815.

⁶⁹ J. Świeboda, *Edukacja Żydów w Galicji...*, s. 121.

⁷⁰ K. Rędziński, *Żydowskie szkolnictwo świeckie w Galicji...*, s. 82.

⁷¹ *Galizisches Provinzial-Handbuch für das Jahr 1869*, Lwów [1869], s. 465.

⁷² *Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim na rok 1870*, Lwów 1870, s. 490.

⁷³ J. Skoczek, *Rys historyczno-statystyczny szkół ludowych w Galicji 1772–1848*, Kraków 1869, s. 10.

częło się od Lwowa, gdzie w 1842 r. miejscowi Żydzi, przy powołanym wtedy zakładzie dla sierot, założyli szkołę publiczną. Na jej finansowanie przeznaczono fundusz dawnej szkoły Talmud-Tory. Wkrótce postanowiono przekształcić ją w nowoczesną placówkę edukacyjną. Jej kierownikiem został Abraham Kohn, którego specjalnie dla tego celu sprowadzono z Austrii. Zgodę na powstanie zakładu wydał cesarz 16 IV 1843 r., a 4 V tego roku także wiedeńska Nadworna Komisja Studiów. Organizację szkoły oparto na ustawie oświatowej z 1805 r. 29 V 1844 r. lwowska gmina izraelicka przyjęła uchwałę w sprawie otwarcia 4-klasowej szkoły głównej koedukacyjnej z niemieckim językiem wykładowym. Posiadała ona klasę wstępną oraz trzy klasy zasadnicze. Miała osobne oddziały dla chłopców i dziewcząt. Głównym motywem jej założenia było „pobudzenie i poprowadzenie ciemnych i zacofanych mas żydowskich do światła postępu, do wiedzy, do oświaty i wychowania”. Wkrótce kierownik szkoły rozpiisał konkurs na posady nauczycieli. Placówkę uruchomiono 5 I 1845 r. Nosiła nazwę: Niemiecko-Żydowska Publiczna Szkoła Główna. W pierwszym roku chodziło do niej 112 chłopców i 127 dziewcząt (razem 239 uczniów). Początkowe lata jej działalności okazały się bardzo trudne ze względu na niechęć miejscowych Żydów, która jednak dość szybko zanikła⁷⁴, albowiem mimo skromnych i trudnych początków ogólnokształcącej oświaty żydowskiej we Lwowie zainteresowanie wykształceniem świeckim wśród miejscowych Izraelitów stopniowo rosło. W latach 50. XIX w. szkoła główna nie była w stanie przyjąć w swe mury wszystkich chętnych. W tej sytuacji aktem fundacyjnym z 26 VIII 1855 r. gmina lwowska postanowiła dodatkowo otworzyć dwie koedukacyjne trzyklasowe szkoły trywialne dla młodzieży izraelickiej. Jedną (miejską) uruchomiono rok później w centrum Lwowa, a drugą (pozamiejską) na Przedmieściu Krakowskim. Ich twórcą był dr Bernard Sternberg, dotychczasowy dyrektor żydowskiej Szkoły Głównej. W roku szkolnym 1856/57 w szkole miejskiej kształciło się 66 chłopców i 114 dziewcząt, natomiast w szkole przedmiejskiej było 100 chłopców i 124 dziewczęta⁷⁵. W 1871 r. w pierwszej edukowało się 175 dzieci, a kadra pedagogiczna składała się z kierownika, dwóch nauczycieli i trzech pomocników. W drugiej było 206 dzieci, a kadre tworzył kierownik, nauczyciel i trzech pomocników. W 1874 r. (w związku z galicyjską ustawą szkolną wprowadzoną w 1873 r.) obie szkoły trywialne połączono i przekształcono w drugą szkołę główną z równoległymi klasami dla chłopców i dziewcząt. Nowa placówka rozpoczęła pracę od roku szkolnego 1874/75⁷⁶.

⁷⁴ J. Świeboda, *Edukacja Żydów w Galicji...*, s. 91; K. Rędziński, *Żydowskie szkolnictwo świeckie...*, s. 111; M. Łapot, *Rozwój żydowskiego szkolnictwa...*, s. 386–387.

⁷⁵ *Handbuch des Lemberger Statthaltereii – Gebietes in Galizien für das Jahr 1857*, Lwów [1857], s. 288; M. Łapot, *Rozwój żydowskiego szkolnictwa...*, s. 390.

⁷⁶ M. Baranowski, *Historia szkół ludowych...*, s. 152, 165; K. Rędziński, *Żydowskie szkolnictwo świeckie...*, s. 111–112; tegoż, *Problemy szkolnictwa żydowskiego...*, s. 360–361; M. Łapot, *Rozwój żydowskiego szkolnictwa...*, s. 390. J. Świeboda (*Edukacja Żydów w Galicji...*, s. 93) jako datę powstania tych dwóch szkół trywialnych błędnie przyjmuje rok 1860.

W 1847 r. w miasteczku Bolechów (obwód stanisławowski) uruchomiono żydowską szkołę ludową (przypuszczalnie o statusie trywialnej). Pierwszymi nauczycielami byli: Selig Mondschein, A. Goldberg i J. Dawid. Szkołę jednak zamknięto po 1848 r., ale staraniem miejscowej gminy starozakonnej w 1854 r. doszło do jej ponownego otwarcia. Organizatorami tej placówki byli dr Leon Fruchtmann i Szymon Blumenthal, a nauczali w niej Selig Mondschein z Bursztyna (kierownik), Izaak Goldstaub z Przemyśla, Nehemiasz Landes (od 1858) oraz Hersch Streifer (od 1863). Szkoła ulokowana została w wynajętym prywatnym budynku. Jednak nie odpowiadał on potrzebom lokalowym tego typu instytucji. Pomieszczenia były zbyt małe, niskie i słabo oświetlone. Szkoła borykała się z problemami finansowymi, gdyż miejscowy kahał nie wykazywał właściwej troski w tym zakresie. Miejscowi Żydzi przez dłuższy okres nie chcieli wysyłać do szkoły swych dzieci. Dopiero w początkach lat 70. XIX w. sytuacja uległa poprawie. Prawdopodobnie w roku szkolnym 1870/71 przemianowano ją na niemiecko-izraelską szkołę główną. Od tego czasu wśród ludności żydowskiej szkoła zaczęła cieszyć się dużą popularnością. Wskazują na to dane z 1872 r. W tym roku na 600 dzieci wyznania mojżeszowego podlegających obowiązkowi szkolnemu uczęszczało do niej 214 (ponad 30%)⁷⁷.

Kolejna szkoła żydowsko-niemiecka (o statusie trywialnej) została założona w 1856 r. w Lipniku (obwód wadowicki). Jej patronem była tamtejsza gmina starozakonna. W 1860 r. uczyły w niej 2 osoby, a uczniów było 90. W 1868 r. miała 3 nauczycieli i 120 uczniów. W niektórych latach organizowano w niej dodatkowo naukę powtarzającą (niedzielną) dla starszej młodzieży, która wcześniej ukończyła kurs nauki elementarnej, tygodniowej⁷⁸.

Szkoły żydowskie działały również w Krakowie (na Kazimierzu). Miasto to po powstaniu krakowskim w 1846 r. zostało przyłączone do Austrii. W 1855 r. istniejącą szkołę 4-klasową przemysłowo-handlową przemianowano na 4-klasową szkołę główną dla chłopców i 3-klasową szkołę trywialną dla dziewcząt. Tę drugą rozporządzeniem z 7 VI 1865 r. przekształcono w 4-klasową. Pieczę nad szkołą przejął miejscowy kahał. Jednak prawo do kontrolowania nauczania przedmiotów świeckich zastrzeżono dla konsystorza biskupiego w Krakowie. Jednocześnie w trosce o prawidłową pracę tej placówki wyznaczono dwóch żydowskich inspektorów. W 1856 r. szkoła przeszła pod nadzór konsystorza krakowskiego, który mianował nauczycieli. Wyższą instancję stanowił rząd krajowy

⁷⁷ *Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomerji z Wielkim Księstwem Krakowskim na rok 1871*, Lwów 1871, s. 433; K. Rędziński, *Żydowskie szkolnictwo świeckie w Galicji...*, s. 119–120.

⁷⁸ *Schematismus des gesammten an den Volksschulen der Tarnower Bischöflichen Diöcese... für das Jahr 1860* [w:] *Schematismus universi venerabilis cleri dioeceseos tarnoviensis tam saecularis quam regularis...in...1860*, Tarnów 1860, s. 54; *Szematyzm szkół ludowych i ich nauczycieli w tarnowskiej diecezji na rok 1868* [w:] *Schematismus universi venerabilis cleri dioeceseos tarnoviensis tam saecularis quam regularis...in...1868*, Tarnów 1867, s. 43. J. Świeboda (*Edukacja Żydów w Galicji...*, s. 94) błędnie jako datę powstania szkoły podaje rok 1861.

w osobie radcy szkolnego dra Andrzeja Machera. Dekretem z 29 VIII 1856 r. rząd krajowy zamianował dozorcą świeckim szkół izraelickich 2 przedstawicieli nacji żydowskiej. Z początkiem roku szkolnego 1866/67 szkołę (podobnie jak w całej Galicji) wyjęto spod nadzoru konsystorza i poddano pod nadzór Dystryktu Izraelickich Szkół. Uchwałą z 1 II 1871 r. rada miasta Krakowa zamieniła szkołę główną na Kazimierzu na miejską, a z dniem 1 IX tego roku przyjęła ją na swe utrzymanie, zrównując ją pod względem organizacyjnym z innymi szkołami nadzorowanymi przez Radę Szkolną Krajową⁷⁹.

W 1861 r. w Mościskach została uruchomiona niemiecko-żydowska szkoła ludowa (prawdopodobnie trywialna). Uczęszczały do niej sieroty i dzieci ubogich rodziców. Program nauczania obejmował lekcje j. niemieckiego, polskiego i hebrajskiego w zakresie czytania i pisania oraz rachunki i religię. Kadra nauczycielska składała się z jednego nauczyciela. Po raz ostatni szkołę wymieniał *Szematyzm Galicji na rok 1871*⁸⁰.

Szkołę izraelicką otworzono także w Przemyślu. Stało się to w 1864 r., a jej fundatorem był Abraham Mojżesz Sarter, który przeznaczył dla niej legat pieniężny. Celem placówki miało być stworzenie dla ubogich dzieci żydowskich warunków uczenia się po hebrajsku, polsku i niemiecku. W 1871 r. kształciła ona 127 uczniów, a rok później 137⁸¹.

Co najmniej od roku szkolnego 1864/65 funkcjonowała szkoła trywialna dla Żydów w Rymanowie. Nauczycielem tymczasowym był Izaak Majer Goldstaub. Szematyzmy szkół ludowych łacińskiej diecezji przemyskiej wymieniają ją przez następne dwa lata, tj. włącznie do roku szkolnego 1866/67⁸². Być może, iż w następnych latach nadal działała. Jednak przypuszczalnie z tego powodu, iż w tym roku szkolnym placówkę (podobnie jak w całej Galicji) wyjęto spod nadzoru konsystorza biskupiego, w szematyzmach diecezjalnych z następnych lat już nie zamieszczano informacji na jej temat. Była to jedyna szkoła żydowska

⁷⁹ *Jubileuszowe sprawozdanie Dyrekcyi Szkoły Wydziałowej im. Kazimierza Wielkiego w Krakowie za rok szkolny 1909/10*, Kraków 1910, s. 13, 15–16; K. Rędziński, *Żydowskie szkolnictwo świeckie w Galicji...*, s. 126, 130–131.

⁸⁰ *Galizisches Provinzial-Handbuch für das Jahr 1868*, Lwów [1868], s. 741; *Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim na rok 1871...*, s. 434.

⁸¹ *Galizisches Provinzial-Handbuch für das Jahr 1868...*, s. 740–741; *Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim na rok 1873*, Lwów 1873, s. 427; *Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim na rok 1874*, Lwów 1874, s. 461; L. Hauser, *Monografia miasta Przemyśla*, Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, Przemyśl 1991, s. 250.

⁸² *Szematyzm szkół ludowych i ich nauczycieli pod kierunkiem konsystorza przemyskiego obrz. lac. na rok 1865* [w:] *Schematismus universi venerabilis cleri saecularis et regularis dioeceseos Ritus Latini premisliensis pro anno Domini 1865*, Jasło 1864, s. 14; *Szematyzm szkół ludowych i ich nauczycieli pod kierunkiem konsystorza przemyskiego obrz. lac. na rok 1867* [w:] *Schematismus universi venerabilis cleri saecularis et regularis dioeceseos ritus latini premisliensis pro Anno Domini 1867*, Jasło 1866, s. 15.

wymieniona w wykazach szkół ludowych diecezji przemyskiej podległych konsystorzowi rzymskokatolickiemu w Przemyślu⁸³.

Dokonując zestawień ilościowych tych szkół na przełomie lat 60. i 70. XIX w., należy zauważyć, że nadal było ich bardzo mało. W roku szkolnym 1870/71 w całej prowincji działało zaledwie 10 niemiecko-izraelskich szkół ludowych. Najwięcej (3) było we Lwowie: szkoła główna mieszana i 2 szkoły trywialne mieszane. Pozostałe istniały w Krakowie (szkoła główna mieszana), Tarnopolu (szkoła główna mieszana), Brodach (szkoła główna dla dziewcząt), Mościskach (prawdopodobnie trywialna), Przemyślu (szkoła prywatna), Bolechowie (szkoła główna) i Lipniku (szkoła trywialna)⁸⁴. Z kolei w roku szkolnym 1872/73 *Szematyzm Galicji* wyliczał szkołę główną w Bolechowie, szkołę główną mieszaną w Brodach, szkołę 4-klasową mieszaną na Kazimierzu w Krakowie, szkołę główną mieszaną we Lwowie, szkołę 3-klasową miejską i 3-klasową przedmiejską (obie we Lwowie, przekształcone z trywialnych), szkołę główną mieszaną w Tarnopolu, szkołę prywatną w Przemyślu oraz szkołę ludową w Lipniku⁸⁵. Analizując całościowo problem sieci szkół żydowskich, napotykamy na trudności związane z określeniem ich liczebności. Okazuje się bowiem, że część wspomnianych placówek nie była uwzględniana w pewnych latach w oficjalnych wykazach szkolnych. Dowodzi tego choćby fakt, że według *Szematyzmu Galicji na 1856 r.* w roku szkolnym 1855/56 w prowincji istniały tylko 2 szkoły główne koedukacyjne: we Lwowie i Tarnopolu⁸⁶. W następnym roku szematyzm wymieniał 6 szkół, a mianowicie wspomniane 2 szkoły główne mieszane (Lwów i Tarnopol), 2 szkoły trywialne koedukacyjne we Lwowie: miejską oraz na Przedmieściu Krakowskim i 2 w Brodach: szkołę główną męską połączoną ze szkołą trywialną żeńską⁸⁷. Tyle samo szkół było w 1859 r.⁸⁸ Źródło to nie uwzględniało innych działających wówczas placówek. Podobnie było w późniejszych latach ze szkołą w Przemyślu⁸⁹.

Do 1866 r. władzą zwierzchnią dla żydowskich szkół ludowych był rząd oraz odpowiedni konsystorz diecezjalny. Na mocy ministerialnego rozporządzenia z 25 IV 1866 r. konsystorz zastąpiono miejscową gminą izraelską. W myśl ustawy

⁸³ *Handbuch des Statthalterei Gebietes in Galizien 1865*, Lwów [1865]; *Handbuch des Statthalterei Gebietes in Galizien 1866*, Lwów [1866].

⁸⁴ M. Baranowski, *Pogląd na rozwój szkół ludowych król. stol. miasta Lwowa w okresie autonomicznym*, Lwów 1896, s. 1; *Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim na rok 1871...*, s. 433–434; R. Pelczar, *Szkolnictwo elementarne...*, s. 38.

⁸⁵ *Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim na rok 1873...*, s. 426–427.

⁸⁶ *Handbuch des Lemberger Statthalterei – Gebietes in Galizien für das Jahr 1856*, Lwów [1856], s. 229.

⁸⁷ *Handbuch des Lemberger Statthalterei – Gebietes in Galizien für das Jahr 1857...*, s. 288–289.

⁸⁸ *Handbuch des Lemberger Statthalterei – Gebietes in Galizien für das Jahr 1859*, Lwów [1859], s. 216–217.

⁸⁹ *Handbuch des Statthalterei Gebietes in Galizien 1865...*; *Handbuch des Statthalterei Gebietes in Galizien 1866...*

państwowej z 14 V 1869 r. szkoły utrzymywane przez gminy wyznaniowe izraelskie dla dzieci własnego wyznania zaliczono do kategorii szkół prywatnych⁹⁰.

Tabela 3. Uczennice żeńskiej szkoły trywialnej w Rzeszowie w latach 1859–1871

Rok szkolny	Klasa	I półrocze	II półrocze	Rok szkolny	Klasa	I półrocze	II półrocze
1859/60	I	105	98	1867/68	I	124	128
	II	69	64		II	63	63
	III	22	19		III	56	56
	Razem	196	181		Razem	243	247
1864/65	I	96	94	1868/69	I	113	110
	II	47	48		II	83	87
	III	24	24		III	57	54
	Razem	167	166		Razem	253	251
1865/66	I	92	95	1869/70	I	115	114
	II	61	63		II	86	84
	III	32	32		III	56	57
	Razem	185	190		Razem	257	255
1866/67	I	98	99	1870/71	I	137	140
	II	65	67		II	102	95
	III	47	41		III	67	70
	Razem	210	207		Razem	306	305

Źródło: APRz, Zespół 212 – Szkoła panińska w Rzeszowie, sygn. 1 – Wykazy uczennic 1859–1861, passim; sygn. 2 – Wykazy uczennic 1861–1866, passim; sygn. 3 – Wykazy uczennic 1866–1870, passim; sygn. 4 – Katalogi uczennic 1870–1875, passim.

Z braku własnych szkół część Żydów wysyłała swe potomstwo do szkół chrześcijańskich. Dlatego niejednokrotnie na terenach mieszanych narodowościowo w jednej placówce kształcili się uczniowie różnych nacji. Przykładowo zestawienia dla Kańczugi, gdzie na I kursie w roku szkolnym 1864/65 było 89 Polaków, 19 Rusinów i 9 Izraelitów. W następnym roku wśród młodzieży szkolnej pochodzącej wyłącznie z Kańczugi było 112 dzieci polskich, 11 ruskich i 17 żydowskich⁹¹. Podobna sytuacja miała miejsce także np. w Głogowie Młp. Zjawisko to możemy prześledzić na podstawie katalogów uczniów tamtejszej szkoły. Dla przykładu w roku szkolnym 1869/70 w kl. I na 97 osób było 10 osób pochodzenia żydowskiego (2 uczniów i 8 uczennic). W kl. II na 42 uczniów był 1 Żyd, a w kl. III wszystkie dzieci (22) były katolikami, natomiast w roku szkolnym 1868/69 w I półroczu w kl. I i III było po 1 chłopcu i 1 dziewczynce pochodzenia żydowskiego, a w kl. II nie było Żydów. Z kolei w I półroczu roku szkolnego 1864/65 w kl. III wśród 31 uczniów nie było żadnego dziecka żydowskiego.

⁹⁰ J. Skoczek, *Rys historyczno-statystyczny...*, s. 11; R. Pelczar, *Szkolnictwo elementarne...*, s. 38.

⁹¹ Archiwum Państwowe w Rzeszowie (dalej: APRz), Zespół 986 – Publiczna Szkoła Państwowa w Kańczudze, sygn. 1 – Zarys dziejów szkoły ludowej w Kańczudze. Wykazy nauczycieli. Księgozbiór 1854–1880, k. 18.

W kl. II na 29 dzieci był 1 chłopiec żydowski, a w kl. I liczącej 121 uczniów było kilkoro przedstawicieli tej nacji⁹².

Warto także zwrócić uwagę, że pomimo różnych obostrzeń ze strony władz państwowych liczba uczennic pochodzenia żydowskiego w katolickich szkołach żeńskich długo utrzymywała się na niskim poziomie. Sytuacja zaczęła się zmieniać od II połowy XIX w. Widać to wyraźnie na przykładzie zestawień statystycznych dla żeńskiej szkoły trywialnej w Rzeszowie (tabela 3).

Wśród uczennic tej placówki (co najmniej od lat 60. XIX w.) było sporo dziewcząt z rodzin żydowskich. Dla przykładu w roku szkolnym 1865/66 do kl. I zapisano 92 uczennice, w tym 60 wyznania mojżeszowego (65%). Do kl. II, liczącej 61 osób, zaczęło uczęszczać 31 Żydówek (51%), w kl. III zaś mającej 32 dzieci 13 wywodziło się z rodzin izraelickich (41%). Z kolei w roku szkolnym 1867/68 w kl. I na 124 dziewczęta aż 82 (66%) były wyznania mojżeszowego. Duży ich udział był także w kl. II, gdzie na 63 uczennice Żydówek było 37 (59%), natomiast w kl. III na 56 dziewcząt 31 (55%) wywodziło się z tej nacji. Wydaje się, że nie jest to jeszcze pełne zestawienie liczby dziewcząt z rodzin żydowskich. Sądzę bowiem, że przynajmniej część uczennic, które zaliczono do wyznania rzymskokatolickiego, faktycznie mogła mieć pochodzenie izraelickie. Wskazują na to ich niemiecko brzmiące nazwiska⁹³. Obecność uczniów pochodzenia żydowskiego w szkołach polskich była konsekwencją dążeń niektórych środowisk zmierzających do zasymilowania Żydów z ludnością chrześcijańską, zwłaszcza polską⁹⁴.

Ustawa oświatowa dla Galicji z 1873 r. nie była przez ludność izraelicką do końca respektowana. Szczególnie odnosiło się to do ortodoksyjnych Żydów mieszkających głównie w miastach. Ze względów religijnych nadal stronili oni od szkół państwowych. Inną kwestią było bardzo słabo rozbudowane żydowskie szkolnictwo ludowe. Dlatego za zezwoleniem Rady Szkolnej Krajowej ludność ta korzystała z możliwości zakładania tradycyjnych chederów. W tym okresie funkcjonowały dwa ich rodzaje. W jednych uczono wyłącznie religii mojżeszowej i języka hebrajskiego, w drugich udzielano nauki z innych przedmiotów. Pierwsze podlegały austriackim władzom politycznym, a organizowano je na podstawie rozporządzenia ministerialnego z 14 VI 1874 r. Nadzór nad drugimi, w myśl ustawy państwowej z 14 V 1869 r., oddano władzom oświatowym.

Świeckie szkoły żydowskie spełniły wiele zadań. Przede wszystkim przyczyniły się do polonizacji i asymilacji dużej części Żydów galicyjskich. Wśród nauczycielstwa izraelickiego zrodziła się grupa osób upowszechniających polską

⁹² APRz, Zespól 257 – Publiczna Szkoła Powszechna w Głogowie, sygn. 16 – Katalogi ocen 1842–1882, s. 75–79, 94–97, 102–104, 114–117.

⁹³ APRz, Zespól 212 – Szkoła panieńska w Rzeszowie, sygn. 2 – Wykazy uczennic 1861–1866, s. 138–145; sygn. 3 – Wykazy uczennic 1866–1870, s. 47–54.

⁹⁴ K. Rędziński, *Szkolnictwo żydowskie...*, s. 367.

kulturę, naukę i oświatę. Rozwój szkolnictwa żydowskiego związany był także z rodzeniem się różnych ruchów narodowo-społecznych i politycznych, w które angażowali się przedstawiciele tej narodowości.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Rzeszowie:

Zespół 212 – Szkoła panińska w Rzeszowie:

– sygn. 2 – Wykazy uczennic 1861–1866

– sygn. 3 – Wykazy uczennic 1866–1870

– sygn. 71 – Kronika i księga wizytacyjna 1856–1946.

Zespół 257 – Publiczna Szkoła Powszechna w Głogowie:

– sygn. 16 – Katalogi ocen 1842–1882.

Zespół 986 – Publiczna Szkoła Powszechna w Kańczudze:

sygn. 1 – Zarys dziejów szkoły ludowej w Kańczudze. Wykazy nauczycieli. Księgozbiór 1854–1880.

Literatura

Adamczyk M., *Szkolnictwo ludowe w greckokatolickiej diecezji przemyskiej w latach 1772–1867* [w:] *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 3, red. S. Stępień, Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, Przemyśl 1996.

Adamczyk M., *Szkolnictwo ludowe w obwodzie sądeckim w latach 1772–1848*, „Rocznik Sądecki” 1987, t. 18.

Balaban M., *Dzieje Żydów w Galicji i w Rzeczypospolitej Krakowskiej 1772–1868*, Kraków b.r.

Balaban M., *Herz Homberg i szkoły józefińskie w Galicji (1787–1806). Studium historyczne* [w:] M. Balaban, *Z historii Żydów w Polsce: szkice i studia*, Warszawa 1920.

Baranowski M., *Historia szkół ludowych król. stol. miasta Lwowa*, Lwów 1895.

Baranowski M., *Pogląd na rozwój szkolnictwa ludowego w Galicji od 1772 do 1895 roku*, Kraków 1897.

Baranowski M., *Pogląd na rozwój szkół ludowych król. stol. miasta Lwowa w okresie autonomicznym*, Lwów 1896.

Barącz S., *Wolne miasto handlowe Brody*, Lwów 1865.

Cieśla M., *Reforma szkolnictwa ludowego na ziemiach niemieckich i austriackich* [w:] *Historia wychowania*, t. 1, red. Ł. Kurdybacha, PWN, Warszawa 1965.

Dobrzański J., *Wychowanie i szkolnictwo w zaborze austriackim na przełomie XVIII i XIX w.* [w:] *Historia wychowania*, t. 2, red. Ł. Kurdybacha, PWN, Warszawa 1967.

Fiutowski T., *Szkolnictwo ludowe w Galicji w dobie porozbiorowej*, Lwów 1913.

Gaj-Piotrowski W., *Stan szkolnictwa i oświaty w rejonie Rozwadowa w latach 1772–1874*, „Rocznik Województwa Rzeszowskiego” 1975, R. 8.

Galizisches Provinzial-Handbuch für das Jahr 1868, Lwów [1868].

Galizisches Provinzial-Handbuch für das Jahr 1869, Lwów [1869].

Handbuch des Lemberger Statthaltereii – Gebietes in Galizien für das Jahr 1856, Lwów [1856].

Handbuch des Lemberger Statthaltereii – Gebietes in Galizien für das Jahr 1857, Lwów [1857].

Handbuch des Lemberger Statthaltereii – Gebietes in Galizien für das Jahr 1859, Lwów [1859].

Handbuch des Statthaltereii Gebietes in Galizien 1865, Lwów [1865].

Handbuch des Statthaltereii Gebietes in Galizien 1866, Lwów [1866].

- Hauser L., *Monografia miasta Przemyśla*, Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, Przemyśl 1991.
- Instrukcja dla nauczycieli szkół parafialnych, czyli trywialnych z roku 1785*, Wyd. F. Majchrowicz, Lwów 1901.
- Jantzen S., *Polityka szkolna terezyańsko-józefińska w Galicji*, „Biblioteka Warszawska” 1905, t. 1.
- Jubileuszowe sprawozdanie Dyrekcji Szkoły Wydziałowej im. Kazimierza Wielkiego w Krakowie za rok szkolny 1909/10*, Kraków 1910.
- Krupa M., *Szkolnictwo ludowe w obwodzie przemyskim w końcu XVIII wieku [w:] Z dziejów oświaty w Galicji*, red. A. Meissner, Wydawnictwo WSP, Rzeszów 1989.
- Krupa M., *Szkoła ludowa w Galicji w latach 1772–1790*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1981, t. 24.
- Kumor B., *Szkolnictwo ludowe w Diecezji Tarnowskiej 1786–1850 [w:] Z dziejów oświaty w Galicji*, red. A. Meissner, Wydawnictwo WSP, Rzeszów 1989.
- Łapot M., *Rozwój żydowskiego szkolnictwa świeckiego we Lwowie w latach 1772–1879*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika” 2013, t. 22.
- Majchrowicz F., *Szkolnictwo polskie pod zaborem austriackim w czasie Komisji Edukacji Narodowej [w:] Epoka wielkiej reformy*, red. S. Lempicki, Lwów–Warszawa 1923.
- Majorek C., *Początki austriackiego systemu szkolnictwa ludowego w Galicji w latach 1772–1780*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1976, t. 19.
- Opas T., *Z badań nad mniejszościami narodowymi w miastach Galicji w latach 1772–1848*, „Prace Historyczno-Archiwalne” 1994, t. 2.
- Pacholkiv S., *Galizische Judengemeinden unter Maria Theresia und Joseph II*, „Biuletyn Polskiej Misji Historycznej” 2014, nr 9.
- Pelczar R., *Recepcja austriackiego ustawodawstwa oświatowego w Galicji w latach 1774–1816 [w:] Historia i dziedzictwo regionów w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX i XX w.*, red. M. Stolarczyk, A. Kawalec, J. Kuzicki, Wydawnictwo UR, Rzeszów 2011.
- Pelczar R., *Szkolnictwo elementarne [w:] Szkolnictwo i oświata w Galicji 1772–1918*, red. A. Meissner, K. Szmyd, J. Dybiec, J. Krawczyk, Wydawnictwo UR, Rzeszów 2015.
- Pelczar R., *Szkolnictwo w miastach zachodnich ziem województwa ruskiego (XVI–XVIII w.)*, WSP Rzeszów, Rzeszów 1998.
- Półciwarteck J., *Skupiska żydowskie w Galicji u schyłku XVIII wieku [w:] Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, Przemyśl 1991.
- Rędziński K., *Problemy szkolnictwa żydowskiego [w:] Szkolnictwo i oświata w Galicji 1772–1918*, red. A. Meissner, K. Szmyd, J. Dybiec, J. Krawczyk, Wydawnictwo UR, Rzeszów 2015.
- Rędziński K., *Szkolnictwo żydowskie w Galicji na przełomie XIX i XX wieku [w:] Historia wychowania. Misja i edukacja*, red. K. Szmyd, J. Dybiec, Wydawnictwo UR, Rzeszów 2008.
- Rędziński K., *Żydowskie szkolnictwo świeckie w Galicji w latach 1813–1918*, Wydawnictwo WSP, Częstochowa 2000.
- Sadowski D., *Haskala und Lebenswelt. Herz Homberg und die jüdischen deutschen Schulen in Galizien 1782–1806*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2010.
- Sadowski D., *Maskilisches Bildungsideal und josephinische Erziehungspolitik – Herz Homberg und die jüdisch-deutschen Schulen in Galizien 1787–1806*, „Leipziger Beiträge zur Jüdischen Geschichte und Kultur” 2003, band 1.
- Schematismus für die Königreiche Galizien und Lodomerien 1788*, Lwów [1788].
- Schematismus für die Königreiche Galizien und Lodomerien 1792*, Lwów [1792].
- Schematismus für die Königreiche Galizien und Lodomerien 1793*, Lwów [1793].
- Schematismus für die Königreiche Galizien und Lodomerien 1794*, Lwów [1794].
- Schematismus für die Königreiche Galizien und Lodomerien 1796*, Lwów [1796].

- Schematismus für das Königreiche Ostgalizien 1799*, Lwów [1799].
- Schematismus für die Königreiche Ostgalizien und Lodomerien für das 1802*, Lwów [1802].
- Schematismus für die Königreiche Ostgalizien und Lodomerien für das 1803*, Lwów [1803].
- Schematismus für die Königreiche Galizien und Lodomerien für das 1806*, Lwów [1806].
- Schematismus des gesammten an den Volksschulen der Tarnower Bischöflichen Diöcese...für das Jahr 1860* [w:] *Schematismus universi venerabilis cleri dioeceseos tarnoviensis tam saecularis quam regularis...in...1860*, Tarnów 1860.
- Skoczek J., *Rys historyczno-statystyczny szkół ludowych w Galicji 1772–1848*, Kraków 1869.
- Słomka J., *Pamiętniki włościanina*, Kraków [1929].
- Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim na rok 1870*, Lwów 1870.
- Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim na rok 1871*, Lwów 1871.
- Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim na rok 1873*, Lwów 1873.
- Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim na rok 1874*, Lwów 1874.
- Szematyzm szkół ludowych i ich nauczycieli pod kierunkiem konsystorza przemyskiego obrz. lac. na rok 1865* [w:] *Schematismus universi venerabilis cleri saecularis et regularis dioeceseos Ritus Latini premisliensis pro anno Domini 1865*, Jasło 1864.
- Szematyzm szkół ludowych i ich nauczycieli pod kierunkiem konsystorza przemyskiego obrz. lac. na rok 1867* [w:] *Schematismus universi venerabilis cleri saecularis et regularis dioeceseos ritus latini premisliensis pro Anno Domini 1867*, Jasło 1866.
- Szematyzm szkół ludowych i ich nauczycieli w tarnowskiej diecezji na rok 1868* [w:] *Schematismus universi venerabilis cleri dioeceseos tarnoviensis tam saecularis quam regularis...in...1868*, Tarnów 1867.
- Świeboda J., *Edukacja Żydów w Galicji 1772–1918*, „Prace Historyczno-Archiwalne” 1994, t. 2.
- Świeboda J., *Szkolnictwo ludowe w Rzeszowie pod zaborem austriackim (1772–1918)*, „Rocznik Województwa Rzeszowskiego” 1978, R. 9.

Netografia

- Homberg Herz* [w:] *The Yivo encyclopedia of Jews In Eastern Europe*, http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Homberg_Herz, dostęp: 23.11.2016.